

МАРНОВІРСТВО СМЕРТІ: ПРИВИДИ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Стаття присвячена марновірствам, котрі пов'язані з привидами в Стародавньому Римі за даними писемних джерел. Головна увага приділена причинам появи привидів, мотивам їх зв'язку зі світом живих, характеристиці та зовнішньому вигляду. Встановлено, що офіційна релігія не мала відношення до появи привидів, тим самим витіснивши їх в область марновірств.

Ключові слова: привиди, марновірство, некромантія, смерть.

Римляни вірили, що зі смертю життя не закінчується і душа продовжує відчувати, проте необхідні були спеціальні обряди, молитви і передача тіла землі¹. У Вергілія ми знаходимо кілька уривків, що описують останній шлях людини². Мертві вважалися священними істотами, тому римляни називали їх богами Манами³. Духи померлих, поховані належним чином, перебували в стані спокою, з'являлись серед живих тільки в певні проміжки часу, такі як Фералії⁴ і Лемурії⁵. Фералії були введені Енеєм, який приносив щорічні жертви духу батька. У цей день, за словами Овідія, блукають легкі душі тих, чиї тіла поховані в могилах, і тіні куштують страви з гробниць і могил⁶. Під час війни день шанування батьків був забутий, через що прийшло покарання – Рим розпалювався вогнем, з могил повиходили предки і почали стогнати, а на дорогах і полях завивали натовпи безтілесних тіней і страхітливих душ. Як тільки відновили шанування мертвим, то зникли і чудеса, і мерці⁷. Ще один стародавній обряд шанування мертвих – Лемурії був введений Ромулом на вимогу вбитого ним брата Рема⁸. На могилі потрібно було зробити спеціальний жест, щоб випадково не зустрітися з тінню, яка з'являлась, щоб підняти боби (приношення). Завершувався обряд дев'ятикратним повторюванням-проханням "Ідіть ви, отчі мانی!" (Manes exite paterni). Ці дні були присвячені мертвим, тому вважалися нещасливими і несприятливими для укладення шлюбу⁹. Усе це було нормою для звичайного римлянина і регулювалося офіційною релігією¹⁰.

В античній літературі можемо знайти й інші приклади, коли мертві могли навідатися до живих, ці випадки появи примар відносились до марновірств. Таке траплялося, коли відбувалося якесь відхилення від норми; щось, з чим релігія не справлялася; коли дух померлого не знав спокою, оскільки не допускався в нижній світ. Слід зауважити, що між релігією і забобонами існує беззаперечний зв'язок: основу одного та іншого становить сукупність суспільних відносин, які породжують об'єктивне безсилля людей перед зовнішніми чинниками. З огляду на ці обставини марновірства досить легко вбудовуються в структуру будь-якої релігії¹¹, нерідко являючись її органічною частиною і в той же час, ніби її протилежністю або просто відхиленням від норми. Привиди з'являлися тоді, коли з манами було щось недобре, хоча і перші, і другі – духи померлих. Різниця полягає тільки у подальшій долі цих духів у потойбічному світі, яка напряду пов'язана з виконанням або не виконанням поховальних обрядів і шануванням мертвих живими. Іншими словами мانی – це норма для релігії, так само як і привиди для марновірств.

Дане питання неодноразово ставало предметом досліджень зарубіжних істориків. Найбільш важливими роботами в цій області вважаються праці Р.Б.Хікмана¹², Д.Фелтон¹³, М.Агірре¹⁴. Можна також згадати коментарі Д.Огдена¹⁵ і Л.Коллісон-Морлі¹⁶. Однак у перелічених роботах головну увагу було приділено привидам в грецькій і римській драмі, в мистецтві, а також феномену "будинку з привидами". Тому сьогодні все ще залишається багато спірних питань, а також існує необхідність уточнити такі моменти, як причини появи привидів, мотиви їх зв'язку зі світом живих, характеристики привидів в літературних джерелах Стародавнього Риму.

Почнемо з термінів, що позначають привидів в латинських джерелах. Професор Масачусетського університету Деббі Фелтон вважає, що в літературі відсутня спеціальна категорія

того, що ми перекладаємо як привид чи примара. А термін "monstrum" в римській релігії використовувався як для позначення чудес природи, так і для опису примар, яких зазвичай не сприймали як дива. Це пов'язано з древнім сприйняттям надприродного і відсутністю окремого словника для надзвичайних явищ¹⁷. Однак, в ході дослідження античних історій про привидів знаходимо велику кількість термінів, якими їх позначали. Серед найбільш уживаних можемо назвати: *facies, figmentum, effigies, idolon, imago, phantasma, simulacrum, species, spectrum, visum, umbra*.

Так як манів прирівнювали до богів, то і привидів наділяли їх якостями, тому в джерелах часто зустрічаються такі характеристики, як "високий" і "красивий", наприклад: "фігура жінки вище і прекрасніше звичайної людської"¹⁸, "привид, який вищий за людей"¹⁹. Але частіше ми чуємо про надмірну блідість привидів. Це не дивно, адже вони вели безкровне існування та й блідість властива самій смерті. Привиди були немов непоказними копіями самих себе в минулому на землі. Наприклад, "під час сну з'являється тінь загиблого жалюгідною смертю Тлеполема, з обличчям спотвореним блідістю і покритим сукровицею"²⁰, "образ Кеїка-царя, синяво-жовтий, без кровинки на обличчі, без всякого одягу"²¹, "привиди обличчям жажливим і скреготом злісним лякають"²². У більшості джерел примар зображують такими якими їх застала смерть, їхній зовнішній вигляд міг нести на собі сліди смерті: "але одного разу уві сні явився їй привид непохованого чоловіка, з оголеними і простромленими грудьми"²³, "сумна тінь її батька все ще з зашморгом на шиї"²⁴. Подібні описи примар зустрічаються у Вергілія (його зажурений Гектор²⁵, понівечений Деїфоб²⁶ і простромлений Полідор²⁷ та ін.).

Тепер розглянемо причини появи привидів. В системі вірувань римлян вважалося, що духи непохованих були певною мірою пов'язані з місцем, де знаходилося їхнє тіло²⁸. В той же час вони могли виходити на зв'язок зі світом живих, навіть якщо не мали на меті заподіяти зло кому-небудь з людей. Наприклад, Пліній Молодший в одному зі своїх листів наводить цікавий і вельми ілюстративний приклад. Він розповів про будинок в Афінах, в якому став з'являтися привид. Це був худий та виснажений старий з бородою й здібленими волоссям; на ногах у нього були колодки, на руках ланцюги, які своїм потойбічним дзвоном наганяли жах на добродесних громадян. У цьому будинку оселився філософ Афінодор, якого, звісно ж, цей привид якось вночі відвідав. Однак філософ не злякався. Навпаки, взявши світильник, пішов за привидом. Подорож в настільки дивному товаристві була недовгою, опинившись у дворі будинку привид раптово зник. Філософ запам'ятав це місце і наступного дня звернувся до посадових осіб, щоб розкопати його. Праця виявилась немарною: на дні ями знайшли людські кістки, міцно оббиті ланцюгами; вони, голі й поїдені хробаками, залишилися в кайданах навіть після того як плоть від довготривалого перебування в землі перетворилася на прах. Кістки були зібрані і публічно передані похованню. І тільки після проведеного належним чином поховання, будинок звільнився від привида²⁹. Подібна історія є у Светонія, який розповідає про смерть Калігули. З його оповіді випливає, що тіло Калігули таємно віднесли в Ламієви сади, наполовину спалили на поховальному багатті і ледь закидали дерном. Лише через деякий тривалий час його сестри, повернувшись з вигнання, спалили його прах і поховали. До цього садівників не припиняли тривожити привиди, а в будинку, де він був убитий, не можна було ночі провести без жаху³⁰. Обидві ці розповіді перегукуються і значною мірою доповнюють Вергілія, який описує, як бентежні душі непохованих, збившись у зграї, не можуть потрапити на інший берег річки Стікс³¹.

Таким чином, у кожному випадку автори наштовхують нас на одну і ту ж думку: поява привидів – це наслідок зневажливого ставлення до померлого, відсутність належного захоронення тіла, і, відтак, підкреслюється важливість поховальних обрядів для упокоєння душі з миром. Тому можемо виділити одну з перших причин появи привидів – бажання нормального загробного життя й правильного захоронення. Цицерон розповідає історію вдячності за таке поховання. Одного разу Симонід, побачивши труп незнайомої йому людини, що лежав на дорозі, передав його землі. Незабаром він збирався піти в плавання морем. І ось уві сні йому з'явився той, кого він поховав, і попередив його, щоб він не їхав, бо якщо поїде, то загине. Симонід відмовився від поїздки, а ті, хто відплили на тому кораблі, всі загинули³².

Наступною важливою причиною появи привидів було бажання останніх розкрити таємниці минулого, зокрема своєї загибелі або скоєні злочиння, а також просвітити щодо майбутнього³³. Адже для привидів не тільки минуле, а й майбутнє було як на долоні. У джерелах є безліч

знамень, здійснених ними. Наприклад, тінь Цезаря сповістила про перемогу Августа в битві при Філіпах³⁴. Друг розгромив ворога в багатьох битвах, відтіснив їх в далеку глушину, і лише тоді зупинив свій натиск, коли примара варварської жінки, вища людського зросту, латиною заборонила йому рухатися далі³⁵. Коли Курцій Руф відправився в Африку, йому постало видіння в образі жінки вище людського зросту. Від неї він почув такі слова: "В цю провінцію, Руф, ти повернешся проконсулом". Доживши до глибокої старості він домігся консульства, триумфальних відзнак і, нарешті, провінції Африки, проживши життя відповідно до передбаченої йому долі³⁶.

Ще однією важливою функцією привидів була мука тих, хто мав нечисте сумління³⁷. Наприклад, Нерон намагався викликати дух померлої матері, привид якої мучив його, щоб молити її про прощення³⁸.

Однак привиди не завжди приходили до живих за власним бажанням. Як бачимо з джерел, існувало стійке переконання, що душі померлих можна викликати за допомогою заклинання. Зазвичай викликали душі тих, хто щойно помер, оскільки вважали, що вони будуть відчувати більшу зацікавленість у світі, який тільки що покинули, чиї друзі та родичі ще живі³⁹. З вище зазначених прикладів видно, що примари володіли особливою мудрістю, що й стало причиною використання їх у некромантії⁴⁰.

Для викликання привидів древні використовували закляття, що дозволяли виходити духам з могил. Апулей розповідає, як дружина мірошника замислила загибель чоловіка і для здійснення цієї мети наслала тінь жінки, яка померла насильницькою смертю. Вона з'явилася до мірошника опівдні, напівприкрита жалюгідним лахміттям, з босими ногами, блідувато-жовта, схудла. Її обличчя майже повністю закривало напівсиве, брудне від попелу, довге скуйовджене волосся. Риси її були спотворені слідами злочину і надзвичайною скорботою. З'явившись в такому вигляді, вона відвела мірошника в спальню. Через деякий час працівники знайшли свого господаря з зашморгом на шиї. Наступного дня прибула донька із сусіднього селища, якій під час сну з'явилась сумна тінь її батька все ще з зашморгом на шиї і відкрила всі лиходійства мачухи, в тому числі як його згубив привид жінки⁴¹.

У літературі є кілька прикладів магичної реанімації померлих. Це історія відьми Еріхто⁴² і єгипетського жерця Затхласа⁴³. Обидва уривки мають ряд особливостей: 1) асоціації з Фессалією – батьківщиною магичного мистецтва⁴⁴ (Еріхто – фессалійська відьма, а Затхлас працює в Фессалії); 2) обидва оживляють мертвих "на замовлення" для отримання відповідей, які цікавлять живих (Затхласу потрібна інформація про минуле, а Еріхто – про майбутнє); 3) використання трав (Затхлас кладе травичку на уста та груди, Еріхто додає в зілля траву змочену слиною); 4) у кожному випадку привид злий і ображений, що його повертають до справ швидкоплинного життя; 5) обидва мотивують привида виконати бажане (Затхлас загрожує ще більшими муками, Еріхто – тортурами, а потім обіцяє подарувати таку смерть, що "ні змова таємна, ні трави вже не наважаться забрати спокій безмірної Лети..."); 6) померлі покинули цей світ нещодавно і ще не поховані (батько привів Затхласа якраз під час поховальної процесії, а Еріхто обирала жертву серед покинутих без захоронення тіл). Потрібно відзначити, що опис реанімації проведеної Еріхто, найбільш повний з усіх, що дійшли до нас з часів античності. Чим більшої сили у Римі набирали східні релігії і віра в магію, тим більш поширеною ставала некромантія, яка вважалася однією з найнадійніших форм пророцтва⁴⁵.

Давні римляни вірили, що примари, а також плоть і кістки померлих, різні предмети, пов'язані зі смертю (мотузки, хрести, цвяхи, уламки кораблів) часто використовувалися відьмами в чаклунських цілях⁴⁶. Саме такі предмети потрібні були Еріхто, яка спеціально жила на кладовищі, щоб завжди мати під рукою необхідні матеріали⁴⁷. Особливу радість їй приносила війна, якій вона навіть нібито заборонила віддалятися⁴⁸. Слід звернути увагу, що місця битв були вельми сприятливими для появи привидів. Наприклад, Тацит розповідає, що коли Тіт взяв в облогу Єрусалим, то на небі билися ворогуючі раті, багряним полум'ям палали мечі, вогонь, що йшов з неба, кільцем охоплював храм⁴⁹.

Таким чином, привиди в уявленні римлян – це душі померлих, які не мали притулку і спокою, змушені поневірятися на землі, коли над їх тілом не був здійснений за всіма правилами поховальний обряд. Вважалося, що примари здатні розкрити таємниці минулого, допомогти в сьогоденні, відкрити завісу майбутнього. Поряд з цим не відкидалися і особисті мотиви

появи привидів: прагнення нормального загробного життя, помсти, незавершені справи, обурення з приводу поведінки живих, бажання втішити близьких. Також привиди могли стати потужною зброєю в руках умілих людей і часто використовувалися в чаклунських цілях. Офіційна релігія не мала відношення до появи привидів, тим самим витіснивши їх у сферу марновірства.

- ¹ Фюстель де Куланж Н.Д. Гражданская община древнего мира. – СПб., 1906. – С. 11–13.
- ² Vergil. Aeneid. 3.62-68, 6.213-235, 505-510.
- ³ Cicero. De Legibus. 2.22.
- ⁴ Ovid. Fasti. 2.543-570.
- ⁵ Ibid. – 5.431-490.
- ⁶ Ibid. – 2.565-570.
- ⁷ Ibid. – 2.547-556.
- ⁸ Ibid. – 5.431-444, 451-484.
- ⁹ Ibid. – 2.557-562, 5.487-490; Plutarch. Rom. Quaes. 86.
- ¹⁰ Collison-Morley Lacy. Greek and Roman Ghost Stories. – Oxford, 1912. – P. 4.
- ¹¹ Панков А.А. Суеврия в структуре повседневной религиозности // Славянская традиционная культура и современный мир. Вып. 12. Социальные и эстетические нормативы традиционной культуры: Сб. научных статей. – М., 2009. – С. 43.
- ¹² Hickman R.B. Ghostly Etiquette on the Classical Stage. – Iowa, 1938. – 226 p.
- ¹³ Felton D. Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity. – Austin, 1999. – 148 p.
- ¹⁴ Aguirre Mercedes. Some Ghostly Appearances in Greece: Literary and Artistic Sources // Gerion. – Vol. 27. – 2009. – №1. – P. 179–189.
- ¹⁵ Ogden Daniel. Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: a Sourcebook. – Oxford, 2002. – 354 p.
- ¹⁶ Collison-Morley Lacy. Greek and Roman Ghost Stories. – 42 p.
- ¹⁷ Felton D. Haunted Greece and Rome... – P. 23–26.
- ¹⁸ Plin. Minor. Epist. 7.27.(2).
- ¹⁹ Juvenal. Sat. 13.221.
- ²⁰ Apuleius. Metamorph. 8.8.
- ²¹ Ovid. Metamorph. 11.653-654.
- ²² Petronius. Satiricon. CXXII.
- ²³ Vergil. Aeneid. 1.353-355.
- ²⁴ Apul. Metamorph. 9.31.
- ²⁵ Vergil. Aeneid. 2.269-279.
- ²⁶ Ibid. – 6.494-498.
- ²⁷ Ibid. – 3.45-46.
- ²⁸ Тайлор Э.Б. Первобытная культура.– М., 1989. – С. 267–276.
- ²⁹ Plin. Minor. Epist. 7.27.5.
- ³⁰ Suetonius. Caligula. 59.
- ³¹ Vergil. Aeneid. 6.325-330.
- ³² Cicero. Divinat. 1.56; Hor. Carmina. 1.28.22-25.
- ³³ Apul. Metamorph. 8.8; Vergil. Aeneid. 1.353-360, 2.289-90.
- ³⁴ Suetonius. Augustus. 96.
- ³⁵ Ibid. – Claudius. 1(2).
- ³⁶ Tacit. An. 11.21; Plin. Minor. Epist. 7.27.2-3.
- ³⁷ Juvenal. Sat. 13.209-222.
- ³⁸ Suetonius. Nero. 34(4).
- ³⁹ Collison-Morley Lacy. Greek and Roman Ghost Stories. – P. 18–19.

⁴⁰ Некромантия (від грец. νεκρός – мертвий і грец. μαντεία – гадання) – спосіб віщування, який полягає у викликанні духів мертвих з різними цілями. Див.: Aguirre Mercedes. Some Ghostly Appearances in Greece... – P. 182.

⁴¹ Apul. Metamorph. 9.29-31.

⁴² Lucan. Phars. 6.588-830.

⁴³ Apul. Metamorph. 9.29-31.

⁴⁴ Ibid. – 2.1.

⁴⁵ Ogden Daniel. Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds. – P. 140.

⁴⁶ Lucan Phars. 6.525-770; Apul. Metamorph. 1.8, 2.20, 3.15-17; Hor. Sat. 1.33-43.

⁴⁷ Lucan Phars. 6.525-561.

⁴⁸ Ibid. – 6.579-588.

⁴⁹ Tacit. Hist. V.13.

Статья посвящена суевериям, которые связаны с призраками в Древнем Риме по данным письменных источников. Основное внимание уделяется причинам появления привидений, мотивам их связи с миром живых, характеристикам и внешнему виду. Установлено, что официальная религия не имела отношения к появлению привидений, тем самым вытеснив их в область суеверий.

Ключевые слова: призраки, суеверие, некромантия, смерть.

The article is devoted to superstitions, which are connected with ghosts in ancient Rome, according to the written sources. The main attention is paid to the appearance of ghosts, the motives of their connection with the living world, specifications and appearance of ghosts. It is established that the official religion had attitude to the appearance of ghosts, thereby displacing them to the superstitions.

Keywords: ghosts, superstition, necromancy, death.